

A körülállók teendői¹

Az agónia szemlélőinek viselkedését meghatározó rituális elvárásrendszer elkülönítése a „ceremónia” egészétől egyrészt annak köszönhetően problematikus, hogy a keresztény haldokló (teendőknek társas jellegéből adódóan) távozása pillanatáig rászorul a körülállókka fenntartott kontaktus előnyeire. Másrészt, mert ugyanez fordítva is igaz: a jelenlévőknek a nyilvános szertartás, a megszívlelendő szentenciák stb. kínálnak lehetőséget arra, hogy megerősítsék (pl. a haldoklás kívánatos módjával kapcsolatos) korábbi tapasztalataikat, ill. (a rítusban először részt vevők esetében) megbízható ismereteket szerezzenek saját majdani teendőikről, s a helyes életvitel szabályairól egyaránt.

A hozzátartozók (a haldokló cselekedeteinek, morális helytállásának üdvösséges voltáról tanúskodó) jelenléte, amelyben a beteg egyértelmű visszaigazolásra, megerősítésre találhat, a lelki vigasz ugyanazt az egymásrautaltságot hangsúlyozzák, mint a közös orációk, vagy a testi szenvedés enyhítésére tett orvosi kísérletek.

Az agonizáló személy és a kísérők tradicionális szerepei, ill. teendői (mivel végső soron ugyanazt a transzcendens célt [az üdvösség elérését] szolgálták) tehát több ponton is összekapcsolódtak, kölcsönösen értelmezték és kiegészítették egymást, vizsgálatuk gyakran kizárólag egyidejűleg, máskor csak a töredékesség látszatát óhatatlanul is fenntartva lehetséges.

¹ *A körülállók teendői* című tanulmány egy thanatológiai monográfia fejezete, amely a későközépkori keresztény halálmód szervezőelveinek, a rítusban résztvevők tradicionális feladatainak, ill. előfeltevéseinek értelmezését kíséri meg, elsősorban a korabeli magyar nyelvű kódex-irodalom e tárgyú szertartáskönyvekként kezelt szövegeinek feldolgozása és összevetése révén.

A fentiek ismeretében a körülállókra kirótt feladatok alábbi funkcionális felosztása a legvalószínűbb.

I. A haldokló másvilági boldogságát, ill. fizikai fájdalmainak, halálfélelmének enyhítését célzó (passzív és aktív) szolgálatok.

II. A közösség rituális örökségének (pl. a szenvedő körüli viselkedés módját szabályozó magatartásmintáknak stb.), „kollektív énképének”, s a mulandósággal kapcsolatos világnézeti alapvetéseinek megővésére és igazolására, ill. továbbadására irányuló törekvés mint teendő.

III. Végül a harmadik csoportba tartoznak a hivatásos orátorok által támasztott azon rejtett (s a hallgatóság körében alighanem csak igen ritkán tudatosuló) elvárások, amelyek a mulandóságra apelláló prédikációk tekintélyének növelésén keresztül a középkori keresztény halálkép befolyásának fenntartására hivatottak.

I.

A haldokló körüli, a nagybeteg testi szenvedéseit, aggodalmait mérséklő, megboldogulását elősegítő szolgálatokat vizsgálva célszerű elkülönítenünk egyrészt a) a segítségnyújtás *aktív elemeit* (amelyekről mindenekelőtt a fennmaradt illusztrációk szolgálnak adalékkal), másrészt b) *a jelentéstulajdonítás a rítust bitelesítő* (inaktív vagy tevékeny) *személyek jelenlétével² kapcsolatos korabeli sémáit.*³

a) A későközépkori magyar nyelvű kódexek ritkán utalnak a nagybeteg körüli gyakorlati teendők azon csoportjára, amelyek elsősorban a szenvedő testi tüneteinek enyhítésében, közérzetének ideiglenes javításában játszhattak szerepet. Mindez korántsem meglepő, hiszen a test és a lélek a korabeli keresztény létszemlélet szá-

² Mindenekelőtt az egyházi szolgálattelvők és a közeli hozzátartozók jelenlétének tulajdonítottak kultikus jelentőséget, hiszen az agónia folyamán ők nyújthatták a leghatékonyabb (az üdvözüléshez nélkülözhetetlen lelkipásztori stb.) támogatást az éppen eltávozonak.

³ A jelentéstulajdonítás említett sémái természetesen az aktív szolgálatok „adottságaival” is rendelkeztek (tehát hozzájárulhattak pl. a fizikai fájdalom enyhítéséhez). Valódi hatásukat azonban a rítus szervezésében, irányításában, alapösszefüggéseinek egyértelműsítésében fejtették ki (s így nemcsak a haldokló utolsó gondolatait, de a ceremónia valamennyi résztvevőjének szemléletmódját meghatározták), kiemelésüket elsősorban ez indokolja.

mára csak nehezen összeegyeztethető entitásokként definiálódnak: az előbbi az alvilági hatalmak (tehát az üdvösnek nyilvánított eszménytől eltávolodó életvitel) csábításának, az öneleveszejtésnek kitüntetett eszköze⁴, percnyi alkalmatosság. Az utóbbi (épp ellenkezőleg) a felsőbbrendű én, amely a „földi siralomvölgy”, az „eredendő bűn” kataklizmáiból kivezető út egyetlen letéteményeseként a létező figyelmét az „örök erények” felé fordítja. Az elenyésző és az időtlen, a megtorlással fenyegetett és a végesség krízisével szembeni védettséggel biztató, a gyarló test és a mennyei privilégiumok felé törekvő lélek oppozíciójának népszerűsítése elmaradhatatlan tantétel, ha a kívánatos életmód, a földi jelenségek helyes megítélésének mikéntjéről szólnak a korabeli prédikátorok.

E kanonizált értékhierarchiát (s benne a porhüvely, annak eredendően bűnös hajlamaival magyarázott, megvetését) találóan szemlélteti az a dialógus, amelyben az exitus felé közeledő lélek megátkozza „celláját”:

„...átkozottak legyenek a te szemeid, mert nem akarták látni az igenességnek [„Istent hívőknek”] világosságát és az igazságának útját. Átkozottak legyenek a te füleid, mert nem akarták hallani az örök életnek ígését. Átkozott legyen a te orrod, mert nem akarta beereszteni a szent jóságoknak illatát. Átkozottak legyenek a te ajkaid és a te nyelved, mert nem kóstolták meg az örök mennyországnak örömét, meg sem nyitották a száznak ajtaját az ő teremtményüknek dicsérésére. Átkozottak legyenek a te kezeid, mert őmiattuk nem osztogattatott alamizsna a szegényeknek. Átkozottak legyenek a te mellednek belső részei, mert gonosz tanácsokat eresztettek valaki. Átkozottak legyenek a te lábaid, mert nem látogatják vala Krisztusnak egyházát. Átkozottak legyenek minden tagjaid, mert elveték éntőlem a mennyei örömeket. Átkozottak legyenek minden cse-

⁴ „...Ő, ördögnek temploma, a te cselekedeteid fertőztettek meg engemet...” mondja a haldokló lelke a testnek.

A halálról; in: Régi magyar codexek és nyomtatványok: Lobkowitz c.–Batthyányi c.–Czech c. („Nyelvemléktár XIV. kötet”) Bp. Magyar Tudományos Akadémia, 1890. [Lobkowitz kódex 109.p.](#)

Itt jegyzem meg, hogy a tanulmányban közölt kódexrészletek természetesen ezredvégi átiratok. A Nyelvemléktár írásmódjának átvételétől az olvasás folyamatossága érdekében, ill. nyomdatechnikai okok miatt kellett eltekintennem; épp ezért a jegyzetekben stb. közölt korabeli címek helyesírása is néhány ponton eltér az említett sorozatban publikáltaktól.

*lekedeteid, mert örök kínokat nyertek énnekem. Így átkozza meg akkor és ott a lélek az ő testét...*⁵

A nagybeteg teste mivel a szükségleteiről való kivételes gondoskodást transzcendens érdek nem, vagy csupán elvétve⁶ indokolta, csak akkor tarthat számot a körülállók intenzív érdeklődésére, ha elősegítheti a lélek üdvös eltávozását.

A közeli rokonoknak, az egyházi, ill. a haldokló körüli praktikus feladatok ellátását hivatásszerűen űző világi személyeknek azonban mindaddig kötelességük, hogy különféle „beavatkozásokkal” enyhítsék a beteg szenvedéseit, amíg tevékenységük nem csorbítja a lélek felkészülésével kapcsolatos ceremóniák tekintélyét, s főként nem veszélyezteti a nélkülözhetetlen teendők (pl. az utolsó kenet, a bűnbánat) kivitelezéséhez feltétlenül szükséges idő hosszát. A körülállók gondoskodása a (felebaráti) szeretet és tisztelet kifejezésén, a haldokló körüli magatartásminták elsajátításán és átörökítésén túl arra irányul, hogy a rítus „elrendezettségéből” származó viszonylagos biztonságérzet megőrzése érdekében a fájdalom csökkentésével szűkítsék azon zavaró körülmények csoportját, amelyek megbonthatják a haldoklás mintaszerűségét, kockáztatva annak „szerencsés kimenetelét” is.

A nagybeteg szenvedéseinek enyhítésében kétségtelenül fontos szerepet játszott (elsősorban feszültségoldó, fájdalomlevezető képessége miatt) az „érintésterápia”⁷: a beteg kézfejének, homlokának simogatása, a vizes borogatás, ill. az izzadság és a halálverejték

⁵ A halálról; in: Régi magyar codexek és nyomtatványok: Lobkowitz c.–Batthyányi c.–Czech c. („Nyelvelméltár XIV. kötet”) Bp. Magyar Tudományos Akadémia, 1890. Lobkowitz kódex 109.p.

Lásd még az Érsekújvári kódex alábbi részletét:

„Nagyobb kár van egy lélek elbagyásában, semmint ezer test elveszésében ... a lelki halál annnyival szörnyűbb és rettenetesebb avagy kárhozatosabb, amennyivel nemesebb és drágább a lélek az embernek testénél...”

„Az wallafok kyket kel tenny embernek o halalanak ydeyen”; in: Régi magyar codexek és nyomtatványok: Érsekújvári c. I. fele, („Nyelvelméltár” IX.k.); Bp. MTAKH, 1888. Érsekújvári kódex I. fele 236.p.

⁶ Például a „szentéletűek” vagy egyes uralkodók gyakran csodatévő, misztikus ereklyeként tisztelt földi maradványai esetében. Vö.: Pásztor Lajos: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában (Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1940.), 94–138.p.

⁷ Az érintés-terápia szerepéről a mai haldokló gondozásban lásd Riskó Ágnes: A terminális állapotban lévő rákbetegek életminőségét javító nem verbális módszerek ismertetése c. tanulmányát (in: Halálközelen II. Bp. Magyar Hospice Alapítvány, 1995. 127–169. p.)

letörlése; arcának, fájdalommentesen érinthető tagjainak tisztán tartása, mosása és hűsítése. Ugyanígy nélkülözhetetlen a fekhely alkalmassá tétele arra, hogy a haldokló jól lássa a szobában történeteket, a körülötte állókat, a helyiség szakrális kellékeit és maga is látóhatóvá váljon; utasításai, gesztusai könnyen észlelhetők legyenek, s a nonverbális kommunikációban éppúgy, ahogy a hagyatkozás vagy a gyónás során, a lehető legkevesebb energiát veszítse.

A későközépkori ars moriendi-jelenetek virtuális tengelye épp ezért kivétel nélkül a nagybeteg ágyának felel meg, s ez nemcsak az agónia eseményeinek nyilvánosságát, a közösség életében kivívott szakrális tekintélyét jelzi, de az ábrázolások fókuszának lefedésével utal a szenvedőt a rítusban megillető jogok és feladatok megkülönböztetett jelentőségére is. A haldokló fekhelye legalább három oldalról megközelíthető és szemmel tartható; a negyedik „vetület”, a fejtámla mögötti „holt” tér, mert kívül esik a beteg látókörén, alkalmatlan a rituális teendők ellátására; az eltávozó ágyát ezért gyakran a falig tolják, vagy a fennmaradó űrt a másvilági megméretetés alakjaival (az elhunyt lelkéért vetélkedő ördögökkel és angyalokkal stb.) népesítik be⁸. A szenvedőt csak kivételes esetben örökítik meg vízszintes helyzetben (ez a pozitúra alighanem a koporsóban fekvő halott testtartásának szinonímájaként interpretálódhatott), felsőtestét (de legalábbis fejét) általában két-három párnával is felpolcolják, hogy könnyebben tartsa a szentelt gyertyát vagy az imakönyvet, s ha már beszélni képtelen, látása és mimikája révén a lehető legtovább részese maradjon a körülötte zajló eseményeknek. Az üdvösség elérését hasonlóképpen megkönnyíthették a nagybeteg megtisztulásáért elhangzó könyörgések, erről tanúskodik pl. a „Halál idején mondandó imádság” utasítása: „*Valamely ember halálának idején meg olvassa avagy meg olvastatja, kétségtelesen [a] mennyországba megyen*”⁹, vagy a Gömör kódexből származó „Haldoklókért mondandó három imádság” alábbi részletei:

⁸ Lásd pl. a Heiligenkreuzi mester: Szent Klára halálát ábrázoló képét (In: Eörsi Anna: Az internacionális gótika festészete, Bp. Corvina, 1984. 27. kép), vagy a téma későbbi feldolgozásait (Ismeretlen festő: A jó és rossz harca a haldokló lelkéért (XVII. sz. vége; orsolyita zárda, Sopron; a Liszt Ferenc Múzeum tulajdona stb.).

⁹ Halál idején mondandó imádság; in: Régi magyar codexek: Veszprémi c.–Peer c.–Winkler c.–Sándor c.–Gyöngyösi c.–Thewrewk c.–Krizsa c.–Bocl c. („Nyelvelméltár II. kötet”) Bp. Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadói Hivatala, 1874. Peer kódex 85.p.

„Volt egy pápa, ki mikoron halálára jutott volna, kéré egy káplánját, hogy őerette a pater nostert háromszor elmondja ... Halála után a pápa neki [megjelenék nagy szépségbe és fényességbe, nagyon meghálálá neki és mondá, hogy semmiféle kínt ő nem látott. Mert első pater noster után a mi urunk Jézus Krisztus az ő véres verejtékét mutatván nekem minden nyavalyámat elvevé. A második pater noster után az ő keserű kínja minden bűneimet elmosá. Az harmadik pater noster után az ő örömevel a mennyeket megnyitá és engemet nagy örömmel bevívén az örök dicsőségbe...“¹⁰

Ugyanakkor az üdvözülést elősegítő, aktív egyházi szolgálatok a fájdalomcsillapítás spirituális eszközeiként, s a kereszténység tradicionális, másvilági előfeltevéseivel szembeni szépségszissz visszazszo-ritásában is kulcsfontosságú szerepet játszottak. Ide sorolható az áldásadás a szenvedő homlokának megérintésével, a kézrátétel; a szentség felmutatása; a szentelt gyertya kézbe adása (amely megkönnyíti a haldokló túlvilági tájékozódását), a feszület megcsókoltatása, a szent kenet¹¹ és a szent útravaló feladása, ill. átnyújtása stb., valamint a fenti liturgikus cselekedeteket kísérő rituális szövegek (pl. idézetek a Bibliából; külön erre a célra kiválasztott zsoltárok, könyörgések), amelyeket, ha képes rá, maga a haldokló is a körülállókkal együtt mond.

Ha a nagybeteg valamennyi, a „boldogságos kimúlás” előfeltelenként megismert egyházi szolgáltatásban részesült és utolsó kötelességeinek eleget tett, nemcsak a transzcendenciák pártfogó figyelmét érezhette magán, de a pokol kínjait is méltán szemlélte egyre valószínűtlenebb alternatívaként. Szakrális optimizmusa (s az ehhez óhatatlanul társuló önszuggestió) révén képes lehetett „megfelekedni” szorongásának egy részéről, s ebben az állapotban vált különösen hatásos szimbólumává azon intelmeknek, amelyek az üdvös életvitel, ill. az egyházi útmutatások iránti odaadó hűség az agónia szenvedéseivel, az „ördögi megpróbáltatásokkal” szembeni hátékonyságát hirdették.

¹⁰ Haldoklókért mondandó három imádság; in: Régi magyar codexek: Debreczeni c.–Gömöry c. („Nyelvméltár XI. kötet”), Bp. M.T.A. Könyvkiadói Hivatala, 1882. Gömöry kódex 317. és 318.p.

¹¹ A betegek kenete, ill. az utolsó kenet fogalmáról (történeti alakváltásairól) l. pl. Polcz Alaine: A halál iskolája („Gyorsuló Idő”) Bp. Magvető K. 1989.) c. munkájának alábbi oldalait: 326–327., vagy J. Mayer–Scheu–A. Reiner tanulmányát (in: Hartmut Nikelski: Keresztény segítségnyújtás haldoklóknak, Bp. Szent István Társulat, 1984.) 179–198. p.).

A transzcendenciák iránti elkötelezettség (amelynek inspirálása szintén a körülállók feladatai közé tartozott), s természetesen az ezért „járó viszonzószolgáltatások”, a halhatatlanság ígérete ugyanúgy alkalmasnak bizonyult a halálfélelem és a fizikai fájdalmak enyhítésére miközben „megalapozta” a haldokló sorsának további üdvös alakulását —, mint a keresztségi hitvallás kinyilatkoztatása vagy az utolsó kenet, tehát az aktív egyházi szolgálatok. Alighanem ebben az erőteljes vonzódásban keresendő a középkori halál-sóvárgás (számos didaktikus történetben és költeményben fellelhető) kultuszának gyökere is, mert „...*Miképpen ... a természet bajtja a lelket a testhez, hogy egymástól el nem szakadhatnának, ezenképpen az szeretet sokkal inkább bajtja a lelket Urunk Krisztushoz...*”¹²

A terminális stádiumban a segítségnyújtás jónéhány aktív formája állt tehát a haldokló rendelkezésére, amelyek (mialatt részben elterelték figyelmét tüneteiről) megerősítették a világ struktúrájáról, annak kanonizált értékeiről, s a helyes viselkedés módjáról szerzett tapasztalatait éppúgy, mint a földön *tüli* szférák elrendezettségébe és állandóságába vetett bizalmát.

b) Az agónia folyamatát kísérő (főként egyházi) személyek azonban nemcsak tevékeny szereplőkként támogathatták a haldoklót, hanem pusztán jelenlétük révén is olyan kollektív tapasztalatok, világnézeti evidenciák hordozóivá váltak, amelyek megalapozták a rítus szentségét, s ezzel egyidejűleg jórészt annak tekintélyéből, szakralitásából részesülve tartották fenn világi befolyásukat.

Az egyházi szolgálattelvő (mint a transzcendenciák kiválasztottja) státusszimbólumai révén egyrészt előhívja és megismétli a fennálló világrendet morálisan stb. alátámasztó világszemlélet alapösszefüggéseit (ilyenek pl. a kozmosz tér- és időstruktúrájára vonatkozó ismeretek), amelyek végső soron az üdvösnek ítélt magatartásminták körét is meghatározzák. (S egyben nyilvánvaló viselkedési utasításokat tartalmaznak arra nézve, hogy a halandónak milyen inkonszenzuális cselekedeteket, ill. gondolatokat kell feltétlenül elkerülnie ahhoz, hogy a „mennyei malasztból” részesülhessen.)

¹² Prédikáció asszonyunk Máriának haláláról; in: Régi magyar codexek és nyomtatványok: Tihanyi c.–Kazinczy c.–Horvát c. („Nyelvemléktár VI. kötet”), Bp. M. T. A. Könyvkiadói Hivatala, 1877. Tihanyi kódex 150.p.

Másrészt jelenléte a résztvevők szemében az üdvözülés lehetőségének (legalábbis a tárgyi és személyi feltételek meglétének) „záloga” is, s az agónia krízishelyzetében a haldokló könnyen tulajdonít közelségének divinatorikus szerepet, amelyet (fokozódó fájdalomnak, aggodalmainak köszönhetően) bátorításként, a megboldogulás implicit „ígéretként” értelmezhet.

A „beavatott személy” gondoskodik arról, hogy a beteg megtisztulását elősegítő szertartások (a gyónás; a szentáldozás stb.) hibátlanul menjenek végbe, s esetleges fogyatékoságaik révén ne veszélyeztessék a rítus sikerét. Fohászzkodásával (amely „az isteni kegyelemhez különösen közelálló, tisztaéletű” személytől származik, s épp ezért a transzcendenciák intenzívebb érdeklődésére tarthat számot) a haldoklót az égiek figyelmébe ajánlja, s esetenként átvállalja annak „hátramaradt” penitenciáit¹³. Szótlan jelenlétén keresztül is a nyegbeteg számára releváns transzcendencia virtuális jelenléte, jóindulata nyilvánul meg, amelyből életútjára vonatkozó (ön)igazolást, reményt meríthet.

A földi és a másvilági szférákat összekötő közvetítő-közbenjáró szerepkörön túl az egyházi szolgálattevőnek mint lelkipásztori kíséretnek is „állandó” jelentést tulajdonítanak: a halálfélelmet enyhítő passzív teendők részeként ő továbbítja a szemlélők és (hivatásának pasztorális természetéből adódóan) az egész közösség együttérzését a beteg felé.

Ha a közeli hozzátartozók valamennyien részt vesznek az eltávozó kísérésében, az többnyire életvitelének, jellemének erényességét jelképezi, s kifejezi azt is, hogy a „hátramaradók” kíváncsiak a haldokló utolsó jótanácsaira, készek megőrizni „szellemi hagyatékát”. Ugyanakkor alkalmat adnak arra, hogy a szenvedő zavartala-

¹³ „...*vala [egy] igen nagy uzsorás és bűnös ember, aki meg kórula [megbetegedett], és kétségbe esék, és nem akar meggyónni ... Mondá a pap ... adjad énnekem a jobb kezedet, és mondá, én teneked adom minden miséimet és imádságaimat, bójteimet, és mind az én jó cselekedeteimet, amelyeket az én napjaiban tettem. Akkor [a bűnös ember] nagy örömeben kezdé sírni ... A pap mondá: mind a te bűneidet, amelyeket életednek napjaiban tettél, ma azokat mind magamra vettem, és örömet akarok megtisztulni azoktól, és meggyónnom mind a te égtelen bűneidet, csak mond meg énnekem [azokat] ... Akkor elkezde [mondani] az ő égtelen bűneit, és igen sokakat meggyónni nagy ájtalossággal és az ő szívének töredelmességével, és minden ... bűnöknek meggyónása után nagy keservesen sírni kezdé ...”*

A halálról; in: Régi magyar codexek és nyomtatványok: Székelyudvarhelyi c.–Guary c.–Náclor c.–Lázár Zelma c.–Birk c.–Piry Hártya („Nyelvelmléktár XV. kötet”) Bp. Magyar Tudományos Akadémia, 1908. Székelyudvarhelyi kódex 78. és 79.p.

nul végezhesse teendőit (a hagyatkozást, a családon belüli békéltést stb.), hiszen az érintettek többsége a közvetlen közelében tartózkodik, bármikor elérhető.

A rokonságon kívüli haragosok, tisztelők és jóbarátok megjelenése pedig implicit felszólítás a félreértések, vitás kérdések rendezésére; az élettapasztalat nyilvános továbbadására, ill. a halálközeli, üdvözítő magatartásminta kinyilvánítására, tehát a példamutatásra (amely, ha a körülállók elismerésével találkozik a nagybeteg számára [ön]-igazolást is nyújthat).

Végül kikerülhetetlen észrevennünk, hogy a ceremónia *nyilvánossága*, miközben a kísérők figyelmének középpontjába helyezi a haldoklót, szigorú szerepelvárásokat is támaszt vele szemben. A hozzátartozók és az ismerősök, az idegenek és az egyházi szolgálattevők passzív jelenléte nemcsak a potenciális túlélők együttérzését reprezentálja, de megköveteli ugyanakkor, hogy a szenvedő a tradicionális mintának megfelelő módon távozzon a jelenlévők közül, magatartásával pedig óvja az uralkodó vallásos világkép, a rítus szakralitásának tekintélyét. Azaz személyes példájával adózson annak az eszmerendszernek, amely a konformitás és a túlvilági lét, az üdvösség lehetőségével ajándékozta meg.

Az emberi létezés céljáról, a halálközeli szertartásokban megnyilvánuló vallási előfeltevésekről szerezhető tudást tehát a lelkipásztor hivatalának jelképeivel idézi fel, ill. legitimálja újra. A haldokló körüli teendők folyamán részben épp azért enyhíti az eltávozó félelmeit, s támogatja szakrális optimizmus¹⁴ térnyerését, hogy jelenléte a keresztény világszemlélet alapigazságainak jelenlétével azonosul, s egyben demonstrálja azok örök érvényességét is.

II.

Ahogy az iménti bekezdések mutatták, aki a középkori keresztény világszemlélet szimbólumrendszerében szocializálódik, bizonyos szakrális jelkapcsolatokat, viselkedési sémákat maguktól értetődőknek tekint. A kozmoszban való tájékozódása annál kockázatmentesebb, minél masszívabban tűnnek ezek a normatívák, s minél biztonságosabban vehetők, ill. adhatók át az egymást váltó nemzedékek között.

¹⁴ Vö: a Riskó Ágnes tanulmányában (i.m. 138.p.) D.G. Hertz-től idézett „ősbizalom” fogalmával.

A „túlélők” e rituális örökségének a haldoklás folyamatához kapcsolódó szokások, magyarázatok, a munkamegosztás rendje stb. ugyanúgy részét képezik, mint az istenhit vagy a világmindenség szerkezetéről alkotott hagyományos keresztény elképzelések. Változatlan¹⁵ formában történő megóvásuk és átörökítésük minden generáció elemei érdeke.

Épp ezért a haldokló cselekedeteit a körülállókéhoz és a túlélőkéhez hasonlóan a közösség igyekszik teljesíthető, s a társadalom morális-szociális stb. berendezkedését fenntartó standardok segítségével szabályozni. A kísérők stb. kötelességeinek elkülönítésével létrehozott magatartásminták (amelyeket elsősorban a másvilági jutalom reménye, a szokásrend sértetlenségét felügyelő szervezetek [pl. az inkvizíció] és a kárhozat gyötrelmeinek visszatartó ereje, valamint a keresztény szocializációs mintában betöltött meghatározó szerepe „tart életben”) utasítások sorát tartalmazzák arra nézve, hogy a haldoklónak stb. mit hasznos, ill. mit nem szabad tennie, ha üdvözülni kíván. E kulturális kódok gyors elterjedéséhez a prédikációk és az ars moriendi-ábrázolások ugyanúgy hozzájárultak, mint a rituális események nyilvánossága, vagy az a fokozott figyelem, amellyel a hátramaradók a haldoklót (mint „tanítómestert”) körülvették.

A korabeli szemlélő ennél fogva számtalan forrásból értesülhetett pl. arról, hogy a szenvedő számára elengedhetetlen a gyónás, az utolsó kenet és a végső útravaló szentségéből való részesülés, a keresztségi hitvallás megújítása; hogy a körülállók imái, könyörgései hozzájárulhatnak a beteg mielőbbi megboldogulásához, s hogy az itt elsajátított cselekvési sémák megóvása és átadása révén maguk is erényes cselekedetet hajtanak végre (s persze ezáltal hozzájárulnak azon eszmerendszer hegemoniájának fenntartásához, amelytől saját halhatatlanságukat is remélik). Hasonlóképpen közismert, hogy a túlélők kötelesek a hagyaték felosztásánál a testamentum szavai szerint eljárni, s hogy gondoskodniuk kell a holt-

¹⁵ Itt, ahogy a rítusok „állandóságáról” szóló valamennyi megjegyzésem esetén is, a szertartások struktúrájának az egyéni életút nézőpontjából észlelt változatlanságáról van szó. A halálközeli rítus mint társas intézmény évszázadok során át szemlélve létmódjának megfelelően a (hol látványos, hol lelassuló, de kétségtelenül) folyamatos átrendeződés terepe, amely az adott korszak uralkodó szociális, hitéleti stb. szükségleteihez, erőviszonyaihoz igazodik. Innen nézve tehát korántsem tekinthető statikus képződménynek.

test felkészítéséről, rituális szállításáról és elhelyezéséről éppúgy, mint a halott adósságainak rendezéséről¹⁶ stb.

Az agónia kísérelőivel és a haldoklóval szemben támasztott keresztény elvárások azonban (a résztvevők lelkiismeretének megnyugtatóján, a majdani gyászmunka koordinálásán stb. túl) a koegzisztencia belső egyensúlyát veszélyeztető (szociális, vallási, morális) kihívásokra adott válaszlépésként is értelmezhetők. Hiszen a mulandósággal kapcsolatos viselkedési parancsok fenntartásában és szakralizálásában mindenekelőtt maga a tágabb közösség, az a társadalom érdekelt, amely fennmaradásának, elrendezettsége *változatlan* megőrzésének zálogát látja az élet rituális fordulópontjaihoz „előírt” cselekvési modellekben.

Az egyén jórészt ezeknek megfelelően észleli és „osztályozza” környezetének jelenségeit, s a közösség „kollektív én-képének” is ezek a magatartásminták válnak domináns összetevőivé. Továbbadásuk egyben a keresztény létértelmezés mulandósággal kapcsolatos tantételeinek, státusszimbólumainak átörökítését is jelenti.

A halál és az agónia kívánatos módját reprezentáló magatartásminták tehát a generációk rituális „poggyászának” meghatározó elemei, amelyek részt vesznek a közösség identifikálódásában, „kollektív énképének” megteremtésében. Kialakulásuk során folyamatosan „magukba olvasztják” és áthagyományozódásuk esetén továbbviszik az együttélők végességgel kapcsolatos elképzeléseit, hiedelmeit.

A körülállók számára létkérdés (és kitüntetett feladat), hogy előzetes ismereteik alapján tudatosítsák, majd személyes tapasztalataik során megfigyeljék és megerősítsék, ill. utódaiknak továbbadják mindazon viselkedési parancsokat, amelyek megkönnyíthetik a haldokló körüli interakcióban való tájékozódást.

¹⁶ Vö.: Házi Jenő: Sopron középkori egyháztörténete (Sopron, Székely és Társa Nyomdája, 1939.) c. kötetének ide vonatkozó végrendelet-részleteivel, ill. a korabeli céhszabályok a temetés és a kísérés módjával foglalkozó utasításaival (A céhes élet Erdélyben; Bukarest, Kriterion K. 1981; Dr. Hajnóczy István: A céhek életéből XV. és XVI. századbeli céhszabályok; h.n. Lampl R. (Wodianer F. és fiai) R.T. é.n.; Dr. Szádeczky Lajos: Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon I–II.k.; Budapest, az Országos Iparegyesület kiadása, 1913. stb.).

¹⁷ E tárgyú, hosszabb szövegek találhatóak többek között a Lobkowitz kódexben („Rettenetes pelda”; „Mas rettenetes pelda”) stb.

III.

Végül érdemes elkülönítenünk a körülállókat érintő elvárások azon csoportját, amelyek azáltal, hogy elősegítették a végesség tényére apelláló manipulatív prédikációk érvényesülését, a későközépkori keresztény halálfelfogás a „kollektív tudatban” kivívott privilégizált helyzetének fenntartását szolgálták.

A fentiek kontextualizálásához talán megengedhető felidéz-nem néhány korábbi megállapítást.

A kereszténység eszméinek középkori képviselői (azon eszméké, amelyek alapvető hatást gyakoroltak a korabeli erkölcsi normákra éppúgy, mint hatékony intézményrendszerük stb. révén a közigazgatásra, az igazságszolgáltatásra, a nevelés, ill. a hitélet egészére) részben különféle intelmek, meggyőző példák¹⁷ segítségével igyekeztek megővni világnézeti hegemoniájukat, s a rituális és hétköznapi események irányításában betöltött kiváltságos helyzetüket egyaránt. (Ők formálták és terjesztették a kísérlők, a körülállók stb. teendőire vonatkozó utasítások többségét, valamint azokat a morális irányelveket, amelyek az átlagember hétköznapijait [a világról „alkotandó”, kanonizált ismeretek, és az üdvözítő vagy megtorlással fenyegetett tevékenységek körét¹⁸] is meghatározták.)

Befolyásuk fenntartásához elengedhetetlen egy olyan eszme kiemelése és fetiszálása, amely a társadalom és az egyén számára is megkülönböztetett gondok forrása, továbbá megfelel annak az elvárásnak, hogy a hozzá kötődő archetipikus reakciók (az eufóriába „áthajló”, vallási optimizmus és a megsemmisüléstől való félelem) egyszerű szimbólumok révén is bármikor mobilizálhatóak legyenek. A későközépkori keresztény gondolkodás számára a mulandóság volt az az eszme, amely mindkét feltételnek eleget tett, s a hozzá kapcsolódó, kanonizált értelmezési séma révén hosszú időre biztosíthatta a klérus tekintélyének sértetlenségét. Elsősorban ezzel magyarázható, hogy az agónia kívánatos módját részletező tanítások főként a megfélemlítés, ill. a csábítás, a „rábeszélés” (a mulandóság tényéhez kötődő reményeket és aggodalmakat „előhívó”) retorikai eszközeinek köszönhetően sikerüket.

¹⁸ Lásd a 20. jegyzetpontban említett Bűnlajstrom vagy Gyónótükör c. szövegeket.

Útmutatásaik kinyilvánítására és elfogadtatására azon intelmek mutatkoztak a legalkalmasabbnak, amelyek (a magyar nyelvű kódexirodalom e tárgyú szövegei alapján) legalább három csoportba sorolhatók.

A) Az *elrettentő intelmek* elsősorban a keresztény normákat elutasító nagybeteg kínjainak, az agónia megrázó részleteinek látványos leírásával igyekeztek olyan légkört teremteni, amelyben a szemlélő (szkepticizmusáról „megfeledezve”) fenntartások nélkül hajlandó a felkínált cselekvési modell elfogadására, ha *ezáltal* a „bemutatott” gyötrelmekről megszabadulhat. (Pl.: a haldokló

„... *bánkódik, hogy az Istentől neki penitenciára adott időt elvesztegette ... és látja, hogy örökké megmaradandó lesz a kínban ... siratja, ... hogy a test gyönyörűségeinek rövid hízelkedéséért elvesztette a mondhatatlan örök gyönyörűségnek édességét ... Azonközben az ő szemei meghomályosodnak és forgattatnak az ő agyában, az ő melle pedig verdes és az ő berekedt toroka nehezen veszen lélegzetet, és lassan lassan az ő fogai megfeketednek, ajkai meghervadnak, és minden tagjai megkeményednek, és az inak megszakadoznak az ő testében, és az ő szíve kettéhasad a nagy fájdalomnak miatta...¹⁹⁾).*

B) Az *autoritárius intelmek* nevezetes történelmi személyek példáit és gondolatait, szent iratok részleteit felsorakoztatva győzik meg a hallgatót az üdvözítő magatartás mikéntjéről (Pl.:

„... *Gondolj rá ... és állandóan tartsd az emlékezetedben életed végső napját, amikor szemed majd elveszíti fényét, füled süketté válik, szólásod elvételik, és szívedet megszakasztja a bánat! Ezt mondja a Bölcsesség könyvének 1. fejezete: Úgy múlik el életünk, mint a felhő árnyéka, és úgy oszlik szét, mint a kőd.*

Ezért mondja a szent életű Jób: Napjaim hamarabb múlnak el, mint a takács elvágja a fonalat ... És Lukács 3. fejezetében: A fejsze már a gyökérre tétetett.

Az apostol pedig ezt mondja a Zsidóknak írt levél 9. fejezetében: Elrendeltetett, hogy az emberek egyszer meghaljanak.

Boethius a Vigasztalásokban: A halál megveti a fennhézó dicsőséget, a lehajtott meg a fölemelt főt egyaránt befedi és a csúcsokkal a mélységeket kiegyenlíti.

¹⁹⁾ A halálról; in: Régi magyar codexek és nyomtatványok: Lobkowitz c.–Batthyányi c.–Czech c. („Nyelvemléktár XIV. kötet”) Bp. Magyar Tudományos Akadémia, 1890. Lobkowitz kódex 106–107.p.

„Szent Bernát mondja...” stb.²⁰⁾

Végül C) a megkövetelő intelmek nyílt utasításokat tartalmaznak arra nézve, hogy a halandó hogyan segítheti elő megboldogulását (az üdvösséges meghaláshoz hozzásegít pl.

„... e veszedelmes világnak tökéletes megutálása és az isteni jószágokban való használásnak buzgó kívánása ... Penitenciatartásnak munkája, engedelmességnek kész volta [hajlandóság az engedelmességre], [az] ember saját akaratának megtagadása és az áldott Krisztus Jézusnak szeretetért mindenféle háborúságnak elszenvedése...”²¹⁾

Még egyértelműbben fogalmaz az a Bűnlajstrom, amely több mint száz nemkívánatos cselekedetet rögzít (részlet „A nyelvnek bűnei”-ből:

„Káromlás, zúgódás ... hamis hit, hazugság, rágalmasság, hízkelkedés, átkozás ... háborúság szerzés ... hamis tanúság, jót ígértet nem állás, ördöggel maratás, csalárd beszéd ... csúf beszéd, parázna beszéd, hitre fogadott beszéd nem állás, elfeledött bűnök, Istentől nem gondolni, Istent nem félni, avagy nem szeretni ... malsztvételre magát nem szerezni...”²²⁾ stb.).

A kísérők teendőit ismertető útmutatások azonban időről időre „rászorultak” arra, hogy a példabeszédekben stb. megjelenített keresztény érték kategóriák megkerülhetetlenségét a hallgatók ne csak lelkipásztoraik ismétlődő szentenciáinak (alighanem gyakran csak) mechanikus felidézése révén, hanem halálközeli személyes tapasztalataikkal is igazolják.

²⁰⁾ Andreas Pannonius: Könyvecske az erényekről (1476); in: A magyar középkor irodalma („Magyar Remekírók”), Bp. Szépirodalmi K. 1984. 482. és 483.p; ill.:

„... azt mondja Szent Ágoston doktor: imádjatok a szegény halottakért, hogy mikor az örök életre jutnak, ők is imádjanak tiéritek ... Damasenus meg azt monlja erről, hogy amit a szegény halottakért teszünk, azt mindenestől fogva méginkább a mi üdvösségünk érdekében tesszük, Szent Dávid prófétá rajta a bizonyosság.”

Hallottak nyapa; in: Régi magyar codexek: Érdy c. II. kötet („Nyelvméltár V. kötet”) Bp. M.T. A. Könyvkiadói Hivatala, 1876. Érdy kódex 432.p.

²¹⁾ „Az halálnac meg gonidolafarol”; in: Régi magyar codexek: Debreczeni c.–Gömöry c. („Nyelvméltár XI. kötet”) Bp. M.T.A. Könyvkiadói Hivatala, 1882: Debreczeni kódex 146.p.

²²⁾ Bűnlajstrom (Nagyszombati kódex), in: A magyar középkor irodalma („Magyar Remekírók”), Bp. Szépirodalmi K. 1984. 1057.p. Hasonló nemkívánatos cselekedetek felsorolását tartalmazza a Gyónótükör (Thewrewk kódex) is (lásd.: uo. 1061. és 1602.p.).

A körülállók egyrészt úgy felelhettek meg e rejtett elvárásnak, ha az agónia szertartásait szemlélve a korábbi prédikációkban elhangzott útmutatásokra, világszemléleti evidenciákra ismertek (ill. azokat vetítették ki a látottakra), s a halál beálltát követően testközeli tapasztalataik meggyőző erejével demonstrálták a szónoklat, s egyben a megboldogulást elősegítő penitenciák, a túlvilági elképzelések szavahihetőségét.

Másrészt oly módon, ha a templomi intő példa hallgatói közül mindazok, akik részt vettek valaha nagybeteg kíséretében, a keresztény tanításokban rögzített sémák és irányelvek szerint elevenítették fel, ill. értékelték újra az agónia történéseit; s (elsősorban megrázó élményeikre hagyatkozva) a személyes érintettség affirmatív-rábeszélő erejével támogatták az elmondottak tekintélyét és sikerét.

A körülállókkal szemben támasztott „közvetett” elvárások célja tehát az, hogy a mulandóságra különféle képpen rájátszó példabeszédek erkölcsi, vallási stb. alapértékei, a hétköznapok elrendezettségét biztosító cselekvési modelljei zavartalanul érvényesüljenek, s minél hatékonyabban gátolják meg (főként az ígéret és a fenyegetés technikái révén) a keresztény világszemléletnek ellentmondó nézetek terjedését.

A kísérők feladatainak skálája tehát meglehetősen széleskörű. Teendők sora a nagybeteg szakrális, pszichés és fizikai gondozásán, a rituális magatartásminták átörökítésén túl a mulandóságra apelláló orációk sikerének elősegítéséig terjedt, s szorosan összekapcsolódott a haldoklóra kirótt rituális feladatok többségével.

Handwritten text at the top of the page, possibly a title or header, which is mostly illegible due to fading and blurring.

